

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Obecná teorie a dějiny umění a kultury

Dějiny výtvarného umění

DISERTAČNÍ PRÁCE

TEZE

Česká fotografie architektury

ve dvacátých až padesátých letech 20. století

Czech Architectural Photography in the 1920s to the 1950s

Mgr. Mariana Kubištová

Školitel: Prof. PhDr. Vojtěch Lahoda, CSc.

Praha 2016

Dizertační práce *Česká fotografie architektury ve dvacátých až padesátých letech 20. století* se zabývá tématem fotografie architektury, jež je vymezeno dvacátými až padesátými lety 20. století, soustředěno na české prostředí a zaměřeno zejména na stýkání fotografie se soudobými počiny na poli architektury, tedy na fotografii moderní architektury.

Tradiční chápání definuje architekturu buď jako stavitelské umění, zahrnující navrhování budov, urbanismus, krajinnou tvorbu i ztvárňování interiérů a design jednotlivých detailů, nebo v užším slova smyslu jako stavbu, jež je nositelem konkrétní praktické funkce i uměleckého účinu. Při vnímání takto pojímané architektury je divák většinou konfrontován pouze s hmotnou realitou stavby (případně i s jejím projektem), jež je mu jediným vodítkem k jejímu pochopení a interpretaci. Takové tradiční vymezení architektury je však jen těžko použitelné pro moderní dobu, protože do procesu vnímání tehdy začíná vstupovat řada dalších faktorů, které jsou schopny divákův názor ovlivnit, modifikovat či dokonce obrátit jiným směrem. Takovým faktorem jsou především moderní média s masovým dopadem, která hmotné chápání architektury přetvářejí na jakousi abstraktní strukturu, širší komplex zahrnující stavbu, její projekt a případně teoretickou přípravu i mediální obraz (či odraz) stavby, jako jsou kritická hodnocení a informační články o ní v odborných i populárních tištěných médiích, propagační publikace, vyobrazení (kresebná i fotografická) a podobně.

Při takovém přístupu však badatel naráží na překážku v podobě v podstatě nekonečné rozsáhlosti primárního materiálu. Snímky různých námětů a stylů jsou použity v rozličných funkcích a uloženy či reprodukovány v různých kontextech. K mase primárních dokladů se pak ještě přidávají sekundární materiály, jako jsou písemné pozůstalosti architektů i fotografů či dobové texty o fotografování architektury a samozřejmě současný diskurs uvažování o problému v historických souvislostech. Z takového množství materiálů je tedy třeba vybrat určitá tematická zauzlení, k nimž bude v budoucnu možno přidávat další poznatky.

Jistá neohraničenost a neomezenost materiálů je také jedním z důvodů, proč na ně práce aplikuje tradiční i současné interpretační přístupy. Vymezené téma zkoumá jak pohledem vycházejícím z vizuálních studií, tak se snaží definovat fotografii architektury v závislosti na posláních, které vykonává, vymezit různé její kategorie, popsat její historii a jmenovat některé její důležité představitele. Každý z těchto přístupů je totiž schopen zachytit jiný aspekt sledovaného tématu.

První část práce se pokouší odpovědět na otázku, co je to fotografie architektury, co za ni můžeme považovat a jak k ní lze přistupovat a interpretovat ji. Shrnuje také dosavadní poznání o historii tohoto oboru, a to jak u nás, tak v zahraničí. V neposlední řadě se pokouší nastínit historický, společenský a výtvarný kontext ve zkoumané době. Přibližně prvních padesát let existence samostatného Československa, jež tato práce obsáhla, je obdobím, v jehož průběhu můžeme sledovat rozdílné pozice a vnímání fotografie, moderní architektury i fotografie architektury. Meziválečné

postavení fotografie architektury bylo do jisté míry výlučné a neopakovatelné. Vzájemný vztah fotografie a architektury byl cílevědomě budován za účelem co nejvýrazněji reprezentovat, zviditelnit a propagovat moderní architekturu. Situace byla podpořena i kladným přijímáním až adorací nových médií (fotografie a filmu) nejen v avantgardních, ale i v konzervativnějších uměleckých a laických kruzích, stejně jako technickým pokrokem polygrafie a nebývalým rozmachem obrazových tištěných médií. Rovněž některé myšlenkové postoje umělecké avantgardy zejména ze dvacátých let nabízejí klíč k interpretaci významů a funkcí, jež tehdy mohla fotografie architektury a její rozličné publikace a reprodukce naplňovat. Podnětné jsou zejména některé názory Karla Teigeho, které akcentují rozpory mezi „vysokou“ a „nízkou“ kulturou, profesionálními a amatérskými výtvary, originálem a reprodukcí či obrazem a slovem. Teige v mnoha případech nabízí rovněž řešení těchto rozporů. Přestože k realizaci některých jeho požadavků ve dvacátých letech nedošlo, mnohé z jeho idejí došly naplnění ve třicátých a na počátku čtyřicátých let ve vizuálních projevech masové kultury. Byl to i případ moderní architektury, která v podobě masově reprodukováných fotografií splnila Teigeho požadavek na „zlidovění“ umění prostřednictvím mechanické reprodukce.

Druhá část práce vychází z předpokladu, že jádro a největší objem vizuálního materiálu leží v oblasti živnostenské fotografie. Přestože zejména v meziválečném období byla moderní architektura hojně reflektována i v avantgardních fotografických kruzích, kde se nezřídka stala námětem volné fotografie, i v tehdy rozvinutém amatérském hnutí, nejdůležitějším místem, v němž vznikala, byly právě živnostenské ateliéry. Zkoumání profesionálního zakázkového fotografování architektury poskytuje mnoho cenných informací o řemeslných postupech a institucionálních okolnostech tohoto oboru, které se mnohdy výrazně projeví v podobě konkrétních snímků. Proto je druhá část věnována jak fotografii architektury vzniklé v profesionálních fotografických ateliérech obecně, tak i konkrétně třem fotografickým atelierům (Atelieru de Sandalo, fotografovi Josefu Sudkovi a společné fotografické firmě Františka Illka a Alexandra Paula), jejichž práce na poli fotografie architektury byla pro tuto disciplínu klíčová. Na příkladu těchto tří fotografií, resp. fotografických ateliérů, je možné ukázat nejen každodenní praxi fotografa, zaměřeného na fotografii architektury, ale rovněž rozdíly ve stylech jednotlivých tvůrců.

Historie Atelieru de Sandalo na našem území začíná na počátku 20. století v Brně, kdy tu Rudolf Sandalo st. otevřel atelier specializovaný především na portrét. Ve dvacátých letech se však prostřednictvím zatím ojedinělých snímků začíná pomalu prosazovat pozdější výlučná orientace tohoto atelieru na fotografii architektury. Důležitou roli v tom sehrála zejména osoba syna zakladatele atelieru, Rudolfa Sandala ml., který se napříště stává hlavním protagonistou této specializace. V průběhu třicátých let realizuje řadu oficiálních zakázek pro město Brno a spolupracuje s architekty široké škály stylové i národnostní příslušnosti na mnoha místech Československa. V této době se u něj také vyvíjí specifický styl fotografování, který zobrazenou stavbu nazírá v čisté, chladné až strohé

dokumentárnosti. Je zřejmě výsledkem jeho fyzických nebo ideových styků s německým prostředím, v němž můžeme ve stejném období nalézt fotografie architektury s podobným stylovým vyjádřením. Toto Sandalovo směřování je fakticky naplněno přesunutím jeho atelieru do Německa (s krátkým pražským intermezem) na počátku čtyřicátých let. V Berlíně za války realizuje zakázky, které potvrzují mnohé teze o využití zákonitostí fotografie Nové věčnosti, do níž by bylo možné zařadit Sandalovu tvorbu třicátých let, v nacistické propagandě. Stejným stylem, jaký u něj známe z dřívějšího, fotografuje i oficiální stavby nacistického režimu, např. Nové říšské kancléřství v Berlíně. Po válce přesouvá svůj atelier do Frankfurtu nad Mohanem a umírá zřejmě někdy v šedesátých letech. Jeho tvorba je důkazem jisté „trvanlivosti“ strategií a stylů, jež můžeme pozorovat v užitých oborech fotografie.

Tvorba Josefa Sudka je charakterizována jakousi symbiózou její volné a zakázkové složky. Přestože se Sudek proslavil zejména velmi osobitými volnými fotografiemi, množství těžších jeho práce leží v zakázkové práci – portrétní, produktové, reklamní a reprodukční fotografii. Důležitým polem jeho živnostenské činnosti byla zejména ve třicátých letech také fotografie moderní architektury. Ve spolupráci s mnoha předními architekty té doby (např. Jaroslavem Fragnerem, Josefem Gočárem, Janem E. Koulou, Pavlem Janákem, Richardem Podzemným a mnoha dalšími) vytvořil stovky snímků, které charakterizuje střízlivé používání obrazových strategií fotografické avantgardy (podhledů, nadhledů, diagonálních kompozic apod.), přesto nezřídka pregnančně zprostředkovávají záměry moderních architektů. Na mnohých z těchto snímků si můžeme rovněž povšimnout Sudkovy snahy o jakousi „poetizaci“ či „změkčení“ geometricky definovaných tvarů moderní architektury. Projevuje se nejčastěji záběrem širšího okolí budovy či narušením její geometrie prostřednictvím organických forem okolní vegetace. Dochovaná Sudkova obchodní písemná pozůstalost nám pak dává nahlédnout do praktického chodu jeho atelieru i poznat některé všeobecné technické a obchodní zákonitosti fotografie architektury.

Posledním z atelierů, jehož příklad sloužil k porovnání rozdílných stylů a způsobů práce, je společný atelier Františka Illka a Alexandra Paula. Východisko jejich spolupráce leží v obrazové agentuře Press Photo Service, kterou založili ještě s Pavlem Altschulem v roce 1931. Zaměřovali se především na reportážní, sportovní či divadelní fotografie. Tyto žánry, pracující s bezprostředními snímky člověka v akci, měly vliv i na podobu fotografií architektury, které Illek s Paulem rovněž pořizovali. Tradičně statické a nezalidněné snímky architektury, snímáné nezřídka za delších expozičních časů, obohacovali přirozenou či aranžovanou stafáží. Kolektivní povaha jejich tvorby, stejně jako jejich účast na reprodukování fotografií jiných autorů nastoluje rovněž otázky po autorství fotografií v době mechanické reprodukce. Na autora mnohých snímků moderní architektury lze s jistotou odkazovat jen v ojedinělých případech, kdy se zachoval pozitiv snímku s podpisem či razítkem autora nebo kdy je autor výslovně uveden u reprodukce fotografie v knize či časopise. Zachované negativy

fotografií moderní pražské architektury Illka a Paula nám potom umožňují rovněž poznat, jakým způsobem mohl fotograf vstupovat do hotového snímku prostřednictvím retuše.

Třetí část práce je věnována některým tematickým skupinám, které jsou pro sledovanou dobu charakteristické. Jsou to otázky produkce fotografií architektury v souvislosti s typickými moderními fenomény, jakými jsou rozkvět městské kultury, nárůst volného času a s ním rozvoj turismu, či technické zdokonalení reprodukčních technik, se kterým šel ruku v ruce rozvoj tištěných médií s bohatým obrazovým obsahem. Pro moderní architekturu bylo důležité nejen to, jakým způsobem se na fotografických zobrazeních prezentovala potenciálnímu publiku, ale rovněž podoba vnímání a přijímání moderní architektury celou společností. I o tom nám může fotografie architektury přinést určitý druh svědectví. Dokladem příznivého přijetí nových architektonických směrů může být publikování jejich fotografií v populárních časopisech, ale také pohlednice s náměty moderní architektury, které byly nejen hojně vyráběny, nýbrž rovněž s oblibou zasílány širokou veřejností. Přestože se pohlednice mohou jevit jako efemérní médium, jejich zkoumání nastoluje otázky obecnějšího charakteru. Můžeme se například tázat, jak zapojit takový špatně uchopitelný, neohraničený a na první pohled bezvýznamný materiál do diskursu moderní architektury. Klíčem může být chápání moderní architektury ne jako vysoce uměleckého projevu, ale jako soustavy vlivů, jež na sebe mají návrhy a realizace staveb a její používání širokým publikem, do něhož lze zařadit i využívání fotografických reprezentací architektury. Konvolut zachovaných pohlednic s moderní architekturou také vytváří jakousi alternativní paměť, která některé obrazy uchovává déle než jiné. Je tedy možné na jejím základě uvažovat o tom, zda tyto obrazy neměly (a stále nemají) také větší význam a vliv na utváření kánonu moderní architektury. V kombinaci s pozorováním dalších fotografických vyobrazení v řadě tištěných médií je možné vytipovat několik staveb, které – při vědomí určité vágnosti takového konstruktu – můžeme označit jako *ikonické*.

Pro pochopení vizuálních strategií fotografií architektury i posláních, které měli v procesu prezentace, propagace a popularizace nových architektonických forem, může být rovněž přínosné sledovat ikonografii těchto snímků, která má v mnoha případech historické kořeny a rovněž formy, v nichž přežívá až do současnosti. Mnohé z ikonografických znaků mají původ v technických zákonitostech fotografie architektury. Postupem času se však staly územ mnoha snímků architektury. Mnohá ze stereotypních zachycení architektury prostřednictvím rozličných asociací směřovala k propagaci či dokonce jakési reklamě v širším slova smyslu na moderní architektonické formy a funkce, které měly splňovat. Nejsilnější „reklamní“ vyznění můžeme sledovat na fotografiích architektury, které za účelem přiblížení nezvyklé architektonické formy běžnému divákovi využívaly symboly, s nimiž se mohl tento divák ztotožnit. Nejčastěji se jednalo o moderní automobil či mladou, sportovně vyhlížející ženu.

Některé z moderních způsobů mediální prezentace jsou také vlastní válečné propagandě i propagandě totalitních režimů. Proto se práce zabývá také rolí, jakou fotografie architektury hrála za druhé světové války a v padesátých letech. V době válečného ohrožení došlo k částečnému upozadění moderní architektury. Také fotografie architektury se zaměřila na jiné cíle. Na místo propagace nového životního stylu, potažmo moderní architektury, nastoupil obrat ke šťastnějším obdobím české historie a tedy fotografování historických památek. Jistého návratu se moderní předválečná architektura dočkala na fotografiích publikovaných těsně po válce. S nástupem komunistů k moci se zásadně změnila situace na kulturním poli, svobodnou tvorbu vystřídala ideologická nařízení. Fotografie požívala nového, do jisté míry ambivalentního, statusu – na jedné straně byla odmítána jako médium zavrhané avantgardy, na straně druhé se měla stát dokumentem budovatelských úspěchů nového režimu. Užitá fotografie, do níž lze profesionální fotografii architektury zařadit, však stála alespoň částečně mimo ideologický dohled. Podařilo se jí proto mnohé zvyklosti a zákonitosti oboru, plně rozvinuté v meziválečném období, přenést až do svobodnější druhé poloviny padesátých let.

Práce je doplněna antologií textů o fotografii architektury, které vznikly v rozmezí dvacátých až padesátých let 20. století.

Tato práce samozřejmě není vyčerpávajícím zpracováním vymezeného tématu. Čtenáři by však měla poskytnout přehled o specifikách fotografie architektury, možnostech její teoretické reflexe, charakteristických znacích v rozmezí dvacátých až padesátých let 20. století, její funkci i interpretační povaze, dobovém kontextu, ve kterém vznikala, a důležitých osobnostech, které se fotografii architektury v daném období věnovaly. Výsledkem čtení by pak měl být více méně ucelený obraz o české fotografii architektury ve dvacátých až padesátých letech 20. století.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A DALŠÍCH ZDROJŮ

Knihy, katalogy, sborníky

Anděl, Jaroslav (ed.), *Umění pro všechny smysly* (kat. výst.), Národní galerie v Praze a IVAM Centre Julio González ve Valencii 1993.

Anděl, Jaroslav, *Nová vize: Avantgardní architektura v avantgardní fotografii (Československo 1918–1938)*, Praha 2005.

Anna Fárová – Dvě tváře, Praha 2009.

Bakoš, Ján, *Štyri trasy metodológie dejín umenia*, Bratislava 2000.

- Balajka, Petr (ed.), *Encyklopedie českých a slovenských fotografů*, Praha 1993.
- Baumann, Kirsten – Sachsse, Rolf (eds.), *Moderne Grüße: Fotografierte Architektur auf Ansichtskarten 1919–1939*, Dessau 2004.
- Benjamin, Walter, *Dílo a jeho zdroj*, ed. Růžena Grebeníčková, Praha 1979.
- Benson, Timothy O. (ed.), *Central European Avant-Gardes: Exchange and Transformation, 1910–1930*, Los Angeles – Cambridge 2002.
- Birgus, Vladimír – Mlčoch, Jan, *Česká fotografie 20. století*, Praha 2005.
- Birgus, Vladimír – Scheufler, Pavel, *Fotografie v českých zemích 1839–1999*, Praha 1999.
- Birgus, Vladimír (ed.), *Česká fotografická avantgarda 1918–1948*, Praha 1999
- Breuhaus, Fritz August, *Neue Bauten und Räume*, Berlin 1941.
- Buddeus, Hana et. al. (eds.), *Dějiny umění v rozšířeném poli*, Praha 2011.
- Bydlení v Československu*, Praha 1958.
- Colomina, Beatriz (ed.), *Sexuality & Space*, New York 1992.
- Colomina, Beatriz, *Privacy and Publicity: Modern Architecture as Mass Media*, Cambridge – London 1996.
- Crouch, David – Lübbren, Nina (eds.), *Visual Culture and Tourism*, Oxford – New York 2003.
- Dačeva, Rumjana et al., *Karel Teige. Surrealistické koláže, 1935–1951*, Praha 1994.
- Dluhosch, Eric – Švácha, Rostislav (eds.), *Karel Teige / 1900–1951: L'Enfant Terrible of the Czech Modernist Avant-Garde*, Cambridge 1999.
- Dufek, Antonín (ed.), *Jaromír Funke (1896–1945): Průkopník fotografické avantgardy (kat. výst.) Moravská galerie v Brně* 1996.
- Dufek, Antonín, *Jaromír Funke: Mezi konstrukcí a emocí*, Brno 2013.
- Dvořáková, Dita et al., *Povolání architekt(ka)*, Praha 2003.
- Elwall, Robert, *Building with Light: The International History of Architectural Photography*, London – New York, 2004.
- Fárová, Anna, *Josef Sudek*, Praha 1995.
- Fierlinger, Otokar, *Zahrada a obydlí: Základní zásady zahradní kompozice*, Praha 1938.
- Filipová, Marta – Rampley, Matthew (eds.), *Možnosti vizuálních studií: Obrazy – texty – interpretace*, Brno 2007.
- Flusser, Vilém, *Za filosofii fotografie*, Praha 1994.
- Foucault, Michel, *Archeologie vědění*, Praha 2002.

- František Doležal, *Thema v nové fotografii*, Praha 1952.
- Fuchs, Bohuslav, *Masarykův studentský domov Brno*, Brno 1930.
- Funke, Jaromír, *Pražské kostely*, Praha – Brno 1946.
- Gießer, Alois (ed.), *Planen und Bauen im neuen Deutschland*, Köln – Opladen 1960.
- Göltz, Klaus E. et al., *Hans Finsler: Neue Wege der Photographie*, Leipzig 1991.
- Gombrich, Ernst Hans, *Umění a iluze*, Praha 1985.
- Greife, Uta, *Die Geschichte der Architekturfotografie des 19. Jahrhunderts*, Köln 1980.
- Grmela, Jan (ed.), *Praha svým hostům*, Praha 1936.
- Herain, Karel, *Práce Jindřicha Kocha*, Praha 1935.
- Hipmanová, Milka (ed.), *Modern Glass in Czechoslovakia*, 1938.
- Hofer, Gabriele, *Lucca Chmel: Architekturfotografie 1945–1972*, Wien 2006.
- Honnef, Klaus – Sachsse, Rolf – Thomas, Karin (eds.), *German Photography 1870–1970: Power of a Medium*, Köln 1997.
- Hrůza, Jiří (ed.), *Stavba měst v Československu*, Praha 1958.
- Chalupníček, Miroslav, *Praha, město chrámů*, Praha 1937.
- Chrám sv. Víta v obrazech Jiřího Jeníčka*, Praha 1947.
- Illing, Frank, *Jan Mukařovský und die Avantgarde: Die strukturalistische Ästhetik im Kontext von Poetismus und Surrealismus*, Bielefeld 2001.
- Janáková, Iva (ed.), *Ladislav Sutnar – Praha – New York – Design in Action*, Praha 2003.
- Jeníček, Jiří, *Fotografie jako zření světa a života*, Praha 1947.
- Jeníček, Jiří, *Praha stará i moderní*, Praha 1948.
- Jeníček, Jiří, *Úvahy o fotografii*, Praha 1947.
- Josef Sudek o sobě*, ed. Jaroslav Anděl, Praha 2001.
- Josef Sudek v rozhovorech a vzpomínkách*, Praha 2014
- Kahovec, J. – Pádr, B., *Učebná osnova odborné nauky pro učně řemeslných živností fotografických*, Hradec Králové 1928.
- Karpaš, Roman, *Pohlednice. Historie lístků, které zmenšily svět*, Liberec 2005.
- Kesner, Ladislav, *Vizuální teorie*, Jinočany 2005.

- Koblic, Přemysl, *Fotografování v plenéru*, Praha 1937.
- Koblic, Přemysl, *Fotografování v plenéru: krajina – architektura – portret – detail – reportáž*, Praha 1937.
- Kol., *Aventinská mansarda: Otakar Štorch-Marien a výtvarné umění* (kat. výst.), Galerie hlavního města Prahy 1990.
- Kol., *Stavební kniha 2004: Meziválečná průmyslová architektura*, Brno 2005.
- Kolář, Michal – Drha, Vladimír, *Edvard Benš v Sezimově Ústí: vila, zahrada, domov*, Praha 2004.
- Koula, Jan E., *Obytný dům dneška*, Praha 1931
- Krauss, Rosalind E., *The Originality of the Avant-Garde and Other Modernist Myths*, Cambridge, Mass. – London 1988.
- Kudělka, Zdeněk – Chatrný, Jindřich (eds.), *O nové Brno: Brněnská architektura 1919–1939*, Brno 2000.
- Le Corbusier, *Za novou architekturu*, Praha 2005.
- Linhart, Lubomír, *Josef Sudek – Fotografie*, Praha 1956.
- Majerová, Marie, *Wo ist Charlie?*, Praha 1934.
- Marco, Jindřich, *Praha romantická*, Praha 1948.
- Maré, Eric de, *Photography and Architecture*, London 1961.
- Margolius, Ivan – Henry, John G., *Tatra: The Legacy of Hans Ledwinka*, London 1990.
- McLuhan, Marshall, *Jak rozumět médiím: Extenze člověka*, Praha 1991.
- Mical, Thomas (ed.), *Surrealism and Architecture*, London – New York 2005.
- Michl, Jan, *Tak nám prý forma sleduje funkci: Sedm úvah o designu vůbec a o chápání funkcionalismu zvláště*, Praha 2003.
- Mrázková, Daniela – Remeš, Vladimír, *Cesty československé fotografie*, Praha 1989.
- Neues Bauen und Wohnen: Architekten E. Muhlstein – V. Fürth*, Wien – Berlin 1928.
- Nový, Otakar, *Česká architektonická avantgarda*, Praha 1998.
- Oechslin, Werner – Harbusch, Gregor (eds.), *Sigfried Giedion und die Fotografie: Bildinszenierungen der Moderne*, Zürich 2010.
- Overy, Paul, *Light, Air & Openness: Modern Architecture between the Wars*, London 2007.
- Pare, Richard, *Photography and Architecture: 1839–1939*, Montreal 1982.
- Pelčák Petr – Wahla, Ivan (eds.), *Oskar Pořiska 1897–1982*, Brno 2011.

- Pelčák, Petr – Sapák, Jan – Wahla, Igor (eds.), *Brněnští židovští architekti*, Brno 2000.
- Pelčák, Petr – Šlapeta, Vladimír, Lubomír Šlapeta 1908–1983, Čestmír Šlapeta 1908–1999: *Architektonické dílo*, Brno 2003.
- Povolání architekt[ka]*, Praha 2003.
- Praha ve fotografii Karla Plicky*, Praha 1940.
- Průmysl a technika v novodobé české kultuře*, Sborník symposia v Plzni 14.–16. 3. 1985, Praha 1988.
- Příhoda, Emil, *Praga: Devadesát let výroby automobilu*, Praha 1998.
- Příhoda, Emil, *Praga: Devadesát let výroby automobilů*, Praha 1998.
- Rattenbury, Kester (ed.), *This Is Not Architecture: Media Constructions*, London – New York 2002.
- Robinson, Cervin – Herschman, Joel, *Architecture Transformed: A History of the Photography of Buildings from 1839 to the Present*, New York 1988.
- Rosa, Joseph, *A Constructed View: The Architectural Photography of Julius Shulman*, New York 1994.
- Rössing, Roger, *Architekturfotografie*, Leipzig 1981.
- Růže pro Josefa Sudka*, Praha 1996.
- Sachsse, Rolf, *Bild und Bau: Zur Nutzung technischer Medien beim Entwerfen von Architektur*, Braunschweig – Wiesbaden 1997.
- Sachsse, Rolf, *Photographie als Medium der Architekturinterpretation: Studien zur Geschichte der deutschen Architekturphotographie im 20. Jahrhundert*, München – New York – London – Paris 1984.
- Sezimovo Ústí / Letní sídlo Edvarda Beneše: Pavel Janák, Josef Sudek*, Tábor 2007.
- Scheufler, Pavel et al., *Pražský hrad ve fotografii 1900–1939*, Praha 2009.
- Scheufler, Pavel, *Osobnosti fotografie v českých zemích do roku 1918*, Praha 2013.
- Schmölz, Karl-Hugo – Sachsse, Rolf, *Hugo Schmölz: Fotografierte Architektur 1924–1937*, München 1982.
- Silk, Gerard (ed.), *Automobile and Culture*, New York 1984.
- Skopec, Rudolf, *Dějiny fotografie v obrazech od nejstarších dob k dnešku*, Praha 1963.
- Skopec, Rudolf, *Fotografická prakse*, Praha 1947.
- Skopec, Rudolf, *Retuš a opravy negativů*, Praha 1946.
- Skopec, Rudolf, *Stručná nauka o fotografii (Příručka k tovaryšským zkouškám fotografického oboru)*, Praha 1941.
- Sobek, Evžen, *Teoretické práce české fotografické avantgardy*, Opava 2005.

- Sontagová, Susan, *O fotografii*, Praha – Litomyšl 2002.
- Speer, Albert, *Neue Deutsche Baukunst*, Berlin 1941.
- Stöneberg, Michael, *Arthur Köster, Architekturfotografie 1926–1933: Das Bild von „Neuen Bauen“*, Berlin 2009.
- Strnadová, Eva, *Fotografování architektury*, Praha 1961.
- Sturken, Marita – Cartwright, Lisa, *Studia vizuální kultury*, Praha 2009.
- Sudek, Josef – Poche, Emanuel, *Karlův most ve fotografii*, Praha 1961.
- Sudek, Josef – Rouček, Rudolf, *Pražský hrad: Výtvarné dílo staletí v obrazech Josefa Sudka*, Praha 1945.
- Štech, V. V. – Ehm, Josef, *Krásy plná, slávou i kletbou bohatá...Praho!*, Praha 1948.
- Švácha, Rostislav – Platovská, Marie (eds.), *Dějiny českého výtvarného umění V, 1939–1958*, Praha 2005.
- Švácha, Rostislav, *Česká architektura a její přísnost*, Praha 2004.
- Teige, Karel, *L'architecture moderne en Tchécoslovaquie*, Praha 1947.
- Teige, Karel, *Moderní architektury v Československu*, Praha 1930.
- Teige, Karel, *Práce Jaromíra Krejčara*, Praha 1933.
- Teige, Karel, *Svět stavby a básně. Studie z dvacátých let*, ed. Zina Trochová, Praha 1966
- Toman, Jindřich, *Foto/montáž tiskem*, Praha 2009.
- Trnková, Petra, *Josef Kunzfeld: fotograf a muzeum / fotograf a město* (kat. výst.). Moravská galerie v Brně 2011.
- Trnková, Petra, *Technický obraz na maliřských štáflích: Českoněmečtí fotoamatéři a umělecká fotografie, 1890–1914*, Brno 2008.
- Uhlíř, Jan B., *Bomby na Prahu: Nálety z roku 1945 objektivem Stanislava Maršála*, Praha 2011.
- Ústřední budova Elektrických podniků hlavního města Prahy*, Praha 1935.
- Vetter, Andreas K., *Leere Welt: Über das Verschwinden des Menschen aus der Architekturfotografie*, Heidelberg 2005.
- Vlčková, Lucie (ed.), *Družstevní práce – Sutnar, Sudek*, Praha 2006.
- Vojvodík, Josef, *Imagines Corporis: Tělo v české avantgardě a moderně*, Brno 2006.
- Vorlík, Petr (ed.), *Architektura ve službách motorismu*, Praha 2013.
- Vorlík, Petr, *Meziválečné garáže v Čechách: Zrod nového typologického druhu a proměny stavební kultury*, Praha 2011.

Wang, Ning, *Tourism and Modernity: A Sociological Analysis*, Amsterdam – Lausanne – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo 2000.

Weidman, Dieter, *Postkarten von der Ansichtskarte bis zur Künstlerkarte*, München – Berlin 1996.

Werner Mantz – *Architekturphotographie in Köln: 1926–1932*, Köln 1982.

Witkovsky, Matthew S., *Foto: Modernity in Central Europe, 1918–1945*, New York – London 2007.

Wolters, Rudolf – Wolff, Heinrich, *Die Neue Reichskanzlei*, München 1940.

Zadražilová, Lucie, *Když se utopie stane skutečností*, Praha 2013.

Zahrady, Praha 1934.

Zemánek, Jiří (ed.), *Zdeněk Pešánek 1896–1965*, Praha 1998.

Zikmund, Jiří – Zikmund-Lender, Ladislav (eds.), *Architektura Hradce Králové na fotografiích Josefa Sudka*, Praha 2014.

Zimmerman, Claire, *Photographic Architecture in the Twentieth Century*, Minneapolis 2014.

Články v periodících

10 rad fotografům architektury, *Československá fotografie XV*, 1964, č. 3, s. 85.

Architekt inž. Arnošt Mühlstein a architekt inž. Viktor Fürth: Vila v Troji, *Pestrý týden VI*, 1931, č. 20 (16. 5.), s. 22.

B. [Justus Bier], Kann man im Haus Tugendhat wohnen?, *Die Form VI*, 1931, s. 392–393.

B. Kupka – Rodinná vila s velkým obývacím pokojem, *Pestrý týden X*, 1935, č. 33 (17. 8.), s. 18.

Baran, Ludvík, Moderní fotografie a architektura, *Československá fotografie XV*, 1964, č. 3, s. 76–77.

Berka, L. E., Aventinská výstava nové české fotografie, *Rozpravy Aventina V*, 1929–1930, s. 434–435.

Bisome, Wilhelm, Villa arch. Mies van der Rohe, *Měsíc I*, 1932, č. 6, s. 2–7.

Ceníková akce, *Věstník společenstev fotografů VI*, 1928, s. 225–229.

Čermák, František, Největší výstava fotografických zvětšenin, *Foto-noviny XXI*, 1940, č. 10, s. 18–20

Dr. C. W., Verwandlung einer Wohnung: Architekt: Prof. Fritz August Breuhaus, *Innendekoration: mein Heim, mein Stolz; die gesamte Wohnkunst in Bild und Wort*, 1940, č. 5, s. 130–135.

Edisonova transformační stanice, *Pestrý týden IV*, 1929, č. 44 (2. 11.), s. 3.

[Eisenkonstruktion mit weissem Lackanstrich], *Forum V*, 1935, č. 10, s. 275.

ev, Zločiny tak zvaného doktora Ottý Štancla, *Lidové noviny XXXVIII*, 1930, 25. 10., s. 8.

- Foto-dopisnice, *Věstník společenstev fotografů II*, 1924, č. 3, s. 4–5.
- Fotografická soutěž 1000 mil československých, *Národní listy LXXIV*, 1934, č. 204 (27. 7.), s. 8.
- Fotografická soutěž Architektura a život, *Československý architekt IV*, 1958, č. 16–17, s. 3.
- Fotografická výstava v Brně, *Moravská orlice XXXXVIII*, 1910, 8. 6., s. [2].
- Fotografie živností?, *Fotografický obzor XXX*, 1922, č. 8, s. 118–120.
- Fragner, Jaroslav, Elektrárna Elektrárenského svazu středolabských okresů, *Volné směry XXIX*, 1932, s. 97–99.
- Freitag, Wolfgang M., Early Uses of Photography in the History of Art, *Art Journal XXXIX*, 1979–1980, č. 2, s. 117–123.
- Halas, František, Pohlednice, *Pásmo I*, 1924–1925, č. 7–8, s. 11–12.
- Halík, Pavel (rec.), Nová vize, *Ateliér XVIII*, 2005, č. 13 (23. 6.), s. 7.
- Herain, Karel, Fotografické umění Jindřicha Kocha, *Salon XIII*, 1934, č. 6, s. 35.
- Hesoun, Josef, Předsíň v činžovních domech, *Eva V*, 1932–1933, č. 2, s. 20.
- Holá, Mariana, Jiná realita: Česká fotografie architektury mezi světovými válkami, *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica – Studia historiae artium*, 2012, s. 107–135.
- Holá, Mariana, Jiné zahrady Josefa Sudka, *Ateliér*, 2013, č. 5 (7. 3.), s. 7.
- Honzík, Karel, Život a výstavy, *Československý architekt III*, 1957, č. 10, s. 1–2.
- Horský, Fotografie – řemeslem?, *Fotografický obzor XXX*, 1922, č. 1, s. 5–6.
- Hrubá, Tereza – Koukalová Šárka, Soubor vily a zahrady Františka Schnöblinga ve Strančicích, *Zprávy památkové péče DXXIII*, 2013, č. 4, s. 328–334.
- Chalupníček, Miroslav, Fotografování architektury, *Fotografický obzor XXXXVII*, 1941, s. 37–40, 45.
- Chuchma, Josef (rec.), Čas nové energie a nového vidění, *Mladá fronta DNES*, 9. září 2005, s. C/8.
- I. palác Obchodní a průmyslové city v Praze, *Salon VIII*, 1929, č. 3, s. 25.
- Jak jinak to nazvati, *Věstník společenstev fotografů II*, č. 12, s. 1–2.
- Jak uctil Spolek výtvarných umělců v Praze osmdesáté narozeniny prezidentovy, *Pestrý týden V*, 1930, č. 12 (22. 3.), s. 2.
- Jak vzniká pohlednice, *Pestrý týden IV*, 1929, č. 12 (23. 3.), s. 15.
- K. H., Základní požadavky na fotografii architektury, *Fotografie VII*, 1941, č. 3, s. 35–44.
- [Ke dni 80. narozenin...], *Pestrý týden V*, 1930, č. 14 (5. 4.), s. 2.

Klub za starou Prahu vypisuje soutěž na nejlepší fotografické snímky Malé Strany a Hradčan, *Fotografický obzor* XXX, 1922, s. 95, 110.

Kolář, Michal, Teoretik urbanismu a tvůrce zahrad, *Architekt DIV*, 2008, č. 7, s. 86–87.

[Konkurs byl uvalen...], *Národní politika* LIII, 1935, č. 332 (4. 12.), s. 11.

Koula, Jan E., Účast výtvarníků na obraze Prahy, *Československý architekt* III, 1957, č. 11, s. 1–2.

Kr., Moderní fotografie, *Věstník společenstev fotografů* IX, 1931, s. 26.

Kraus, O., Nelze déle mlčeti!, *Věstník společenstev fotografů* IV, s. 59–61.

Krejčová, Barbora, Vztah fotografie a architektury: Ve službách každodennosti, *ERA 21*, 2006, č. 5, s. 58–61.

Kurs pro fotografy při Zemském úřadě pro zvelebování živností v Brně, *Věstník společenstev fotografů* XII, 1934, s. 74.

Lahoda, Vojtěch, Josef Sudek a reklama, *Literární noviny* XV, 2004, č. 30, s. 12–13.

Lehký, Vlad., Kol. Rudolf Sandalo sen. mrtev, *Věstník společenstev fotografů* XI, 1933, s. 10.

Levinger, Ester, Czech Avant-Garde Art: Poetry for the Five Senses, *The Art Bulletin* DXXXI, 1999, č. 3, s. 517–518

Mičola, Petr, Z minulosti vyrůstá budoucnost: Doc. Dr. Ing. Otokar Fierlinger (1888–1941), *Inspirace*, 2012, č. 2, s. 4–7.

Moderní pohřbívání ohněm – Kolumbarium v Prostějově, *Pestrý týden* VIII, 1933, č. 45, s. 10.

Moucha, Josef, K problematice umělecké fotografie v kontextu díla Josefa Sudka, *Bulletin Moravské galerie v Brně* DXII, 2006, s. 73–82.

Největší nákladové nádraží v republice zahájilo v březnu provoz, *Pestrý týden* XI, 1936, č. 14 (4. 4.), s. 2.

Nová budova okresní záložny hospodářské v Německém Brodě, *Pestrý týden* XI, 1936, č. 52, s. 7.

Nová parní elektrárna v Kolíně, *Pestrý týden* VII, 1932, č. 15 (9. 4.), s. 17

Nový památník továrníka Tomáše Bati ve Zlíně, *Pestrý týden* IX, 1934, č. 17, s. 11.

Nový, Otakar, Fotografie a architektura, *Československá architektura* XVII, 1966, č. 8, s. 294–296.

Obytný dům Městské spořitelny v Prostějově, *Architektura* II, 1940, č. 5, s. 116.

Patzelt, František, Nelze mlčeti, *Věstník společenstev fotografů* II, 1924, č. 11, s. 1–3.

Patzelt, František, Obraz k lepšímu?, *Věstník společenstev fotografů* IV, s. 200–201.

Patzelt, František, Opět proti nám, *Věstník společenstev fotografů* IV, s. 155–157.

[Paul, Alexandr], Architektura ve fotografii, *Architektura* II, 1940, č. 5, s. 129.

- Paul, Alexandr, Fotografie mluvčím vnitřní architektury, *Architektura* III, 1941, nestr. příl.
- Pavel Janák – 20 rodinných domů na Babě, *Eva* IV, 1931–1932, č. 21, s. 22.
- Plicka, Karel – Rossmann, Zdeněk, Dvojhlas o fotografii a architektuře, *Československá fotografie* XV, 1964, č. 3, s. 78.
- Pohledy z radiové stanice v Berlíně, *Pestrý týden* II, 1927, č. 28, s. 2.
- Pospěch, Tomáš, Socialistický realismus a česká fotografie v letech 1945–1957, *Ateliér* XVI, 2003, č. 1 (9. 1.), s. 7.
- Posselt, Jan, Ukaž co dovedeš!, *Věstník společenstev fotografů* XIII, 1935, s. 65–68.
- Pošlete jim pohlednici, *Pestrý týden* IV, 1929, č. 21 (25. 5.), s. 14.
- Právní hlídka, *Věstník společenstev fotografů*, 1924, č. 1, nestr.
- Pst., Fotografie, živnost řemeslná!, *Věstník společenstva fotografů* I, 1923, č. 1, s. 1–2.
- r., Stále ohrožovaná a poškozovaná živnost fotografická, *Pestrý týden* VIII, 1933, č. 42, s. 17.
- Riezler, Walter, Das Haus Tugendhat in Brünn, *Die Form* VI, 1931, s. 321–332.
- Rodinný dům v Dejvicích podle návrhu arch. H. Kučerové-Záveské, *Eva* VII, 1934–1935, č. 11, s. 25.
- Roškot, Kamil, Návrh dřevěného pavilonu Československa na světovou výstavu v Chicagu, *Pestrý týden* VIII, 1933, č. 22 (27. 5), s. 5.
- Rys., Výstava moderní fotografie, *Věstník společenstev fotografů* IX, 1931, s. 26.
- Říha, Josef Karel, Plány soukromých architektů na výstavě stavebnictví a bydlení v Brně, *Lidové noviny*, 1933, 17. 9., s. 6.
- Santholzer, Vilém, Krása mostních konstrukcí, *Stavba* III, 1924–1925, č. 12, s. 221.
- Schor, Naomi, "Cartes Postales": Representing Paris 1900, *Critical Inquiry* XVIII, 1992, č. 2, s. 210–211.
- Slovo k našim otázkám dnes časovým, *Věstník společenstva fotografů* I, č. 8, s. 1–2.
- Srp, Karel, Zlom a odraz: K jednomu typu představovaného schématu kolem roku 1900, *Umění* LIV, 2006, s. 251–260.
- Stacho, Ľubo, Dejiny fotografie architektúry I, *Výtvarníctvo, fotografia, film* XXIII, 1985, č. 8, s. 13–15.
- Stacho, Ľubo, Dejiny fotografie architektúry II, *Výtvarníctvo, fotografia, film* XXIII, 1985, č. 9, s. 13–15.
- Stacho, Ľubo, Dejiny fotografie architektúry III, *Výtvarníctvo, fotografia, film* XXIII, 1985, č. 10, s. 13–14.
- Stacho, Ľubo, Dejiny fotografie architektúry IV, *Výtvarníctvo, fotografia, film* XXIII, 1985, č. 12, s. 13–14.
- Stacho, Ľubo, K dejinám fotografie architektúry, *Architektúra a urbanizmus* XX, 1986, č. 2, s. 97–119.

- Stavba architekta Mies van der Rohe v Brně, *Žijeme I*, 1931–1932, s. 275.
- Stavební ruch v Československu pokračoval i za nepříznivé hospodářské situace v roce 1932, *Pestrý týden VIII*, 1932, č. 6, s. 4.
- Svobodová, Markéta (rec.), Jaroslav Anděl, Nová vize. Avantgardní architektura v avantgardní fotografii: Československo 1918–1938, *Umění LIV*, 2006, s. 205–206.
- Svobodová, Markéta, Když se led proboří...: Lázně, plovárny a bazény v české architektuře 19. a 20. století, *Umění XLVIII*, 2000, s. 361.
- Škabrada, Jiří, Štencův archiv negativů, *Historická fotografie VII*, 2007, s. 28.
- Šourek, Karel, Fotograf před dílem architektonickým, *Fotografie*, 1946, s. 28–29.
- Špiřík, Jaroslav, Naši škůdcové, *Věstník společenstev fotografů IV*, 1926, s. 43–45.
- Štech, Václav Vilém, Estetika fotografie, *Fotografický obzor XXX*, 1922, s. 34–36.
- Štecha, Pavel, Pohled fotografa (na fotografování architektury a Grand Prix Obce architektů 2004), *Architekt*, 2004, č. 7, s. 51.
- T. G. Masarykova veřejná obchodní a rodinná škola v Rakovníku byla slavnostně otevřena, *Pestrý týden V*, 1930, č. 12 (22. 3.), s. 4.
- Technická guma v domácnosti, *Pestrý týden VIII*, 1933, č. 4 (21. 1.), s. 22.
- Tugendhat, Grete – Tugendhat, Fritz, Die Bewohner des Hauses Tugendhat äußern sich, *Die Form VI*, 1931, s. 437–438.
- Vila architekta Hannauera, *Pestrý týden IX*, 1934, č. 23 (9. 6.), s. 18.
- Víšek, Jan, O podstatě architektury, *Stavba V*, 1926–1927, s. 3.
- Voženílek, Zdeněk, Co s architekturou, *Československá fotografie XV*, 1964, č. 3., s. 83.
- Voženílek, Zdeněk, Nová architektura a staré potíže, *Československá fotografie XVII*, 1966, č. 8, s. 297–298.
- Vrbová, Pavla, Přednášky s promítáním diapositivů – jedna z prvních forem vzdělávání fotografů, *Historická fotografie XIII*, 2014, s. 28–32.
- Vrhel, Adolf, Fotografie a architektura, *Československá fotografie XVII*, 1966, č. 8, s. 300–301.
- Vše se zdražuje – jen fotografie jsou levnější, *Věstník společenstev fotografů VI*, 1928, s. 202.
- Výbuch ve fotografickém ateliéru, *Plzeňské listy XXXIV*, 1908, 19. 3., s. 5.
- Wirth, Zdeněk, Vývoj ochrany památek 1845–1945, *Architektura ČSR IX*, 1950, s. 236–246.
- X., Čistý a nezištný amatérismus, *Věstník společenstev fotografů II*, č. 12, s. 2.
- Z projektů arch. ing. Frant. Zelenky, *Eva V*, 1932–1933, č. 9, s. 24.

Z výstavy architektů Karla Hannauera a J. Hesouna v Umělecké besedě, *Pestrý týden* VII, 1932, č. 41 (8. 10.), s. 3.

Z výstavy stavebnictví na Pražských vzorkových veletrzích, *Pestrý týden* VII, 1932, č. 38 (17. 9.), s. 17.

Zahradník, Stále ohrožovaná a poškozovaná živnost fotografická, *Věstník společenstev fotografů* XI, 1933, s. 141–143.

Zámečník, Roman, Otokar Fierlinger (1888–1942): Inspirační zdroje a východiska pro tvorbu, *Prameny a studie – Z historie zemědělství* IV, 2013, s. 4–55.

Zámečník, Roman, Zahradní architekti první republiky, *Zprávy památkové péče* DXXIII, 2013, č. 4, s. 309–316.

Zápis o schůzi představenstva, *Věstník společenstev fotografů* X, 1932, s. 56.

Závěr naší ankety „Jak vylepšit časopis Architektura ČSR“, *Československý architekt* II, 1956, č. 3, s. 2.

Zelenka, František, Dnešní nábytek, *Eva* IV, 1931–1932, č. 4, s. 27.

Zikmund, Jiří, Hradec Králové na fotografiích Josefa Sudka, *Historická fotografie* XI, 2012, s. 40–49.

Zpráva brněnského společenstva, *Věstník společenstev fotografů* XII, 1934, s. 24.

Archivy a muzejní sbírky

Archiv Institutu plánování a rozvoje hlavního města Prahy

Archiv Štenc, Praha

Fototéka Ústavu dějin umění AV ČR

Sbírka užité grafiky a fotografie Uměleckoprůmyslového musea v Praze

Zemský archiv v Opavě

Školní práce

Binková, Simona, *Fenomén zadní strany* (seminární práce), Ústav pro dějiny umění FF UK, Praha 2012.

Fragner, Gabriel, *Funkeho žáci na Státní grafické škole* (diplomní práce), Institut tvůrčí fotografie Slezské univerzity v Opavě, Opava 2004.

Frýdlová, Jana, *Fotografie na Státní grafické škole* (diplomní práce), Institut tvůrčí fotografie Slezské univerzity v Opavě, Opava 2007.

Holá, Mariana, *Fotografie architektury jako prostředek propagace moderní architektury v Československu 1918–1948* (diplomní práce), Ústav pro dějiny umění FF UK, Praha 2007.

Jedlička, Jan, *Česká meziválečná fotografie architektury 1918–1938* (diplomní práce), Institut tvůrčí fotografie Slezské univerzity v Opavě, Opava 2005.

Koudelka, Josef, *Úvod do problematiky pohlednice* (diplomní práce), FAMU, Praha 1978.

Kovaříková, Naďa, *Živnostenská fotografie v Kolíně od počátku do 50. let 20. století* (diplomní práce), Institut tvůrčí fotografie Slezské univerzity v Opavě, Opava 2003.

Novozámská, Martina, *Vztahy české a německé fotografické avantgardy* (diplomní práce), Institut tvůrčí fotografie Slezské univerzity v Opavě, Opava 2004.

Pospěch, Tomáš, *Socialistický realismus v české fotografii* (diplomní práce), Ústav pro dějiny umění FF UK, Praha 1998.

Prokúpek, Bohumír, *Úvod do problematiky kýče se zvláštním zřetelem na pohlednice* (diplomní práce), FAMU, Praha 1986.

Rusňáková, Kateřina, *Brněnská živnostenská fotografie do roku 1948* (diplomní práce), Ústav hudební vědy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně 2009.

Sirotek, Petr, *Fotografie a architektura* (diplomní práce), FAMU, Praha 1970.

Šlapal, Filip, *Fotografie architektury v Čechách* (diplomní práce), FAMU, Praha 1997.

Vogelová, Pavlína, *Brněnská meziválečná fotografie: Křížovatka v kulturním spektru města* (diplomní práce), Ústav filmu a audiovizuální kultury Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2006

Nepublikované zdroje

Škabradová, Viola, *Fotografický archiv Štenc Praha* (nepublikovaný seznam negativů Archivu Štenc).

Holá, Mariana, *Josef Sudek jako fotograf moderní architektury* (nepublikovaný rukopis přístupný v knihovně Ústavu pro dějiny umění FF UK, knihovně Uměleckoprůmyslového musea v Praze a Fototéce Ústavu dějin umění AV ČR), Praha 2012.

Menšíková, Miroslava, Rudolf Sandalo st. a Rudolf Sandalo ml. (nepublikovaný rukopis přístupný v Oddělení dějin architektura a urbanismu Muzea města Brna).

Mlčoch, Jan, *Helena Wilsonová: Fotografie* (nepublikovaný výstavní text, napsaný u příležitosti stejnojmenné výstavy v Galerii Josefa Sudka v Praze), Praha 2009.

On-line zdroje

www.atelierpaul.cz

www.cloud-cuckoo.net

www.digi.ub.uni-heidelberg.de

www.encyklopedie.brna.cz

www.fotografnet.cz

www.fritz-august-breuhau.com

www.landesarchiv-bw.de

www.ribapix.com